

По-друге, можливість відбирання експериментальних зразків у будь-якій необхідній для проведення експертизи кількості.

По-третє, експериментальні зразки почерку можуть бути відібрані в умовах, максимально наближених до тих, у яких (можливо) виконувався досліджуваний текст (підпис).

По-четверте, при відібранні експериментальних зразків почерку можна спостерігати за процесом написання особи, яка перевіряється, з метою одержання додаткової інформації, необхідної експерту для оцінювання результатів порівняльного дослідження та формулювання висновків.

Ефективність судово-почеркознавчої експертизи багато в чому визначається суворим дотриманням правил відбирання експериментальних зразків. Істотне значення для обрання умов відбирання мають попереднє дослідження фахівцем почеркових об'єктів, дані, одержані при допиті свідків, особи, яка перевіряється.

Додержання зазначених вимог щодо окремих видів зразків почерку й підписів має різне забарвлення. Так, стосовно вільних і умовно-вільних зразків усі вимоги повинні додержуватися в повному обсязі. Це правило поширюється й на експериментальні зразки, за винятком додержання параметрів про зіставність за часом виконання та станом пишучого.

Л. В. Свиридова, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ

ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИКИ АВТОРОЗНАВЧОЇ КЛАСИФІКАЦІЙНО-ДІАГНОСТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Розглянуто особливості методики щодо вирішення питання з встановлення категоріальних характеристик автора тексту документа (місця формування мовних навичок, рідної мови, освітнього рівня, статі, віку та ін.) з метою розширення можливостей судово-авторознавчої класифікаційної діагностики.

Рассмотрены особенности методики, касающейся решения вопроса об установлении категориальных характеристик автора текста документа (места формирования языковых навыков, родного языка, образовательного уровня, пола, возраста и др.) с целью расширения возможностей судебно-автороведческой классификационной диагностики.

У психомовній організації особистості її класифікаційні властивості тісно взаємопов'язані. Методика встановлення місця формування мовних навичок ґрунтується на з'ясуванні діалектного «субстрату» рідної мови й тим самим «працює» на її встановлення. При діагностуванні освітнього

рівня автора досліджується рівень його володіння мовою, якою виконано текст документа¹.

При встановленні статі автора тексту документа суттєве значення має врахування рідної мови, освітнього рівня автора, у тому числі наявності чи відсутності в тексті мовних порушень, обумовлених тими чи іншими причинами (впливом іншої мови, діалекту даної мови тощо). Тому вирішенню питання щодо статевої належності автора має передувати визначення його рідної мови, освітнього рівня і (якщо це можливо) місця формування мовних навичок.

Особливості експертних методик встановлення рідної мови, місця формування мовних навичок, освітнього рівня автора тексту документа досить повно висвітлено в літературі². Відмічено також, що принципові положення цих методик, розроблено переважно на матеріалі російської мови, поширюються й на дослідження українського писемного мовлення.

Приділяючи основну увагу методиці щодо вирішення питання про таку важливу складову «портрета» автора тексту документа, як його статева належність, ми в рамках цієї публікації докладно опишемо, що вміщують стадії процесу експертного дослідження українського писемного мовлення, загальний алгоритм дій судового експерта в разі встановлення тих чи інших класифікаційних параметрів автора тексту документа³.

Підготовча стадія. Розпочинається з ознайомлення з поставленими перед експертом питаннями (зокрема, з'ясовується, чи належать вони до компетенції експерта-авторознавця, а якщо так, то чи можуть вони бути вирішені з урахуванням сучасних можливостей класифікаційної діагностики). Вивчаються матеріали справи, з'ясовуються обставини, що характеризують розслідувану подію та стосуються цільового призначення документа, його автора й адресата.

У процесі огляду увага звертається на всі сторони об'єкта дослідження як витвору мови: його обсяг; мову, якою його виконано; зміст (основна інформація, що міститься в тексті); цільове призначення; попереднє уявлення про адресата; стилістичну належність тексту; характер досліджуваної ситуації мовленнєвого спілкування (нейтральний, інформативно-пізнавальний

¹ Див.: Вопросы судебно-автороведческой диагностической экспертизы / под ред. С. М. Вула. — К. : РИО МВД УССР, 1984. — С. 4.

² Див.: Там само; Теоретические и методические основы экспертного решения вопросов о родном (украинском, белорусском) языке автора документа, выполненного на русском языке : метод. пособ. для экспертов / отв. ред. С. М. Вул. — М. : [Тип. ХОЗУ МЮ СССР], 1982. — 165 с.

³ Розділення процесу експертного класифікаційного дослідження писемного мовлення на чотири стадії (підготовчу, аналітичну, стадію порівняльного дослідження, синтезуючу) запропоновано й обґрунтовано раніше (Див.: *Свиридова Л. В.* Про структуру та основні положення методики судово-авторознавчої класифікаційної експертизи // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : зб. матер. засід. «круглого столу», присв. 85-річчю створення ХНДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, 11–12 лист. 2008 р. — Х. : ХНДІСЕ, 2008. — С. 185–191.

або полемічний, конфліктний); наявність і характер мовних, логічних порушень тощо.

У деяких випадках уже на підготовчій стадії експерт може дійти висновку про те, що наданий на дослідження текст непридатний (наприклад, через його малий обсяг) для вирішення поставленого діагностичного завдання, або його вирішення неможливе внаслідок відсутності відповідних методик, або не належить до компетенції експерта-авторознавця.

На цій самій стадії висуваються первинні експертні версії щодо встановлюваних класифікаційних характеристик автора тексту документа. Експертну версію В. О. Коновалова визначає як припущення про сутність і походження певних фактів та явищ, що мають значення для розслідування й судового розгляду. Експертні версії можуть бути як загальними, так і конкретними. Загальні експертні версії, зокрема в авторознавчій класифікаційній діагностиці, слугують підставою для вирішення питання щодо встановлюваної класифікаційної характеристики автора тексту документа, а окремі – стосуються деяких питань, що виникають в експерта як до, так і після проведення дослідження. Експертні конкретні версії нерідко підказують ту чи іншу методику дослідження, тобто намічають можливість використання відповідних діагностичних методик, послідовність їх проведення. Ці версії уточнюються на стадіях аналізу й порівняльного дослідження, де моменти, що пояснюють окремі деталі сутності аналізованих об'єктів, надані найбільш наявними¹.

Аналітична стадія. Розпочинається з ретельного вивчення тексту документа. На основі цього остаточно встановлюються основні чинники досліджуваної ситуації письмового спілкування: тема, цільове призначення повідомлення, належність тексту до певного функціонального стилю писемного мовлення, форма писемного мовлення (лист, заява, скарга, стаття тощо), адресат тексту, характер письмового спілкування (приватний чи офіційний тощо), рівень мовної, стилістичної, інтелектуальної культури автора тексту і т. ін.

Під темою тексту можна розуміти коло життєвих явищ (фактів або понять, що їх виражають), яке обирається автором як предмет описування. Тема повідомлення безпосередньо пов'язана зі спрямованістю інтересів автора, з тим, чого він прагне. Тематична сторона тексту включає й те, про що може умовчувати автор, так само як і те, що може бути надано в повідомленні в неявній, у тому числі замаскованій, формі, у різних видах підтексту². Таким чином, досліджуються не тільки явні мовні, інтелектуальні структури, а й різні види підтексту: те, що надано в неявній, прихованій формі, у вигляді натяків на ті чи інші факти, події, явища, які можуть бути відомі адресату³.

¹ Див.: Коновалова В. Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве : монография / В. Е. Коновалова. — Х. : СПД ФЛ Вапнярчук Н. Н., 2007. — С. 80–81.

² Див.: Вопросы судебно-автороведческой диагностической экспертизы. — С. 94.

³ Див.: Там само. — С. 94–95.

Як найважливіший момент діяльності комунікативна ситуація характеризується наявністю мети. Особливості кожної комунікативної ситуації визначаються як кінцевою, «стратегічною» метою діяльності індивіда, так і проміжним, «тактичним», власне комунікативним завданням. Отже, слід розрізняти мету діяльності та мету даного комунікативного акта як її підструктури. Мета діяльності визначає предметні, смислові чинники ситуації спілкування (що? кому?): адресата повідомлення як учасника (або об'єкта) діяльності й тему (предметну сторону, смислову спрямованість) повідомлення. Мета комунікативного акту визначає оптимальний, з точки зору автора, спосіб передавання інформації адресату, тобто власне комунікативну, «технічну» сторону (як?): характер спілкування, форму писемного мовлення, мовні засоби. Метою повідомлення (тексту) завжди є певна дія, яка може бути різною за характером. В одному випадку це зняття невизначеності, інформація, в іншому – заклик до дії, інструктаж щодо способу дії, в третьому – оцінювання вчинку, ідеї, думки, плану тощо¹.

Потім встановлюється належність тексту до певного функціонального стилю писемного мовлення: побутового, офіційно-ділового, публіцистичного, науково-технічного². У будь-якому з названих функціональних стилів існують різні стильові різновиди. Так, говорять про «епістолярний стиль», який, переважно належачи до побутового стилю, нерідко використовується і в рамках інших функціональних стилів, а властиві йому особливості також впливають на форму комунікативної побудови тексту. Це й належить до особливостей вербальних, композиційних засобів, що використовуються автором, у тих стильових різновидах текстів, які зумовлені характером описуваних у них ситуацій письмового спілкування (нейтральних, інформативно-підзнавальних, конфліктних).

Одним з найважливіших чинників досліджуваної мовної ситуації є адресат письмового спілкування. Адресат тексту – це комунікант, якому призначене дане повідомлення. Відомості про нього встановлюються експертом як на підставі вивчення матеріалів справи, так і у разі дослідження тексту документа. Адресат може виступати як конкретна особа, так і певна соціальна, професійна, етнічна, вікова й інші групи осіб або навіть суспільство в цілому (приватний лист, заява, стаття в газету, звернення до народу тощо)³.

У письмовому спілкуванні комуніканти реалізують соціальні стосунки, що існують між ними. Людина завжди в тому чи іншому ступені (що

¹ Див.: Вопросы судебно-автороведческой диагностической экспертизы. — С. 94; Вул С. М. Некоторые актуальные вопросы криминалистического исследования речи / С. М. Вул // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф., 19–20 черв. 2002 р. — Х. : Право, 2002. — Вип. 2. — С. 607–610.

² Див.: Кожина М. Н. Стилистические проблемы теории речевой коммуникации / М. Н. Кожина // Основы теории речевой деятельности. — М. : [б. и.], 1974. — С. 274–286.

³ Див.: Вул С. М. Некоторые актуальные вопросы криминалистического исследования речи. — С. 608–609.

залежить від рівня її мовної культури) неусвідомлено чи усвідомлено враховує при мовному спілкуванні ту систему норм останнього, яка характерна для певного мовного співтовариства (інша річ, що автор може не вміти реалізовувати у своїй мовленнєвій поведінці відповідні норми). Ці норми й правила мовлення в різних умовах спілкування визначаються насамперед соціальними ролями тих, хто спілкується, – ролевою структурою комунікації. Одна й та сама людина, виконуючи різні ролі, прагне говорити й писати по-різному, підстроюючись до свого уявлення про те, як слід це робити в певних обставинах, чого від неї чекають. Так, якщо для мови жінок характерна орієнтація на ухвалені в даному суспільстві соціальні норми, то мові чоловіків часто притаманна тенденція до відхилення, порушення цих норм.

По тому, як люди звертаються один до одного, можна визначити характер їх стосунків (дружні, ворожі, неприязні, нейтральні), співвідношення своїх соціальних статусів (начальник, підлеглий, рівний за рангом колега, релігійна, професійна належність тощо)¹.

Викладене стосується як усного, так і писемного мовлення.

Залежно від мети, теми, адресата повідомлення автор звертається до адресата в порядку персональної чи масової комунікації, в офіційному чи приватному плані. Утім, тут можливі й інші варіанти спілкування, наприклад, звернення до конкретної особи, в офіційному або приватному порядку, за допомогою засобів масової інформації. Характер спілкування задається як формою, «технікою» передавання повідомлення, так і змістовним чинником – позицією комунікантів відносно смислової спрямованості тексту. Залежно від цього комунікація може мати або полемічний (конфліктний), або нейтральний (пізнавально-інформативний), або спонукальний характер².

У процесі дослідження тексту фіксуються мовні, стилістичні, логічні порушення мовлення, встановлюються загальні ознаки лексичних, граматичних, пунктуаційних, стилістичних навичок писемного мовлення, навичок дискурсивного (логічного) мислення. Ступені розвитку мовних навичок писемного мовлення встановлюються на рівні його правильності на підставі загальноприйнятої методики статистичного аналізу загальних ознак мовних навичок³. З використанням цієї методики, а також на рівні якісного аналізу названих структурних порушень мовлення вирішується питання відносно того, чи складено текст документа у звичайних або незвичайних умовах, тобто складався він з умисним або неумисним зміненням писемного мовлення.

¹ Див.: *Сорокин Ю. А.* Теоретические и прикладные проблемы речевого общения / Ю. А. Сорокин, Е. Ф. Тарасов, А. М. Шахнарович. — М. : [б. и.], 1979. — С. 69.

² Див.: *Вопросы судебно-авторской диагностической экспертизы.* — С. 95.

³ Див.: *Вул. С. М.* Статистическое исследование общих признаков языковых навыков письменной речи / С. М. Вул // *Криминалистика и судебная экспертиза.* — К. : РИО МВД УССР, 1972. — Вып. 9. — С. 271–277.

Таким чином, на завершальному етапі аналітичної стадії експерт одержує загальне уявлення про мовну поведінку автора тексту документа в досліджуваній ситуації письмового спілкування. У процесі вивчення тексту уточнюються, деталізуються чинники письмового спілкування, вони доповнюються новими, утворюючи врешті-решт багаторівневу модель досліджуваного комунікативного акта¹.

Порівняльне дослідження. З метою встановлення статевої належності автора тексту документа порівняльне дослідження здійснюється на підставі літературних даних щодо особливостей мовної поведінки чоловіків і жінок, у тому числі з використанням кількісних даних експерименту².

У класифікаційній діагностиці діагностичні ознаки встановлюються на порівняльній стадії. Вони виділяються в досліджуваному тексті шляхом зіставлення вербальних і невербальних структур, що використовуються, за даними систематизацій, які містять відповідну діагностичну інформацію (стосовно рідної мови, місця формування мовних навичок, освітнього рівня автора тексту документа). Тобто, діагностичні ознаки писемного мовлення, відображені в тексті документа, встановлюються тільки на основі порівняльного дослідження названих структур тексту і відповідних еталонних моделей³.

У разі вирішення питань щодо статевої належності й віку автора тексту документа експерт перш за все враховує дані аналітичної стадії (зокрема, відносно стилістичної належності досліджуваного тексту, умов (звичайних, незвичайних) його складання, офіційного чи неофіційного типу спілкування, його нейтрального чи конфліктного характеру, загальних ознак мовних навичок писемного мовлення, що відобразилися в тексті, рівня мовної, стилістичної, інтелектуальної культури автора тощо), а також вирішує питання щодо рідної мови, освітнього рівня автора. Потім шляхом орієнтації на еталонні моделі, тобто уявного порівняння з ними, експерт виділяє в тексті інформативні вербальні (лексичні, граматичні тощо) і невербальні (зокрема, змістовні, інтелектуальні) елементи та структури, у яких відображуються відповідні діагностичні ознаки писемного мовлення автора.

Синтезуюча стадія. Є найважливішою в процесі діагностичного дослідження. Саме в процесі цієї стадії експерт оцінює діагностичну значущість встановлених ознак писемного мовлення, їх достатність для формування певного висновку. Таке оцінювання здійснюється з урахуванням усіх чинників досліджуваної ситуації мовного спілкування, коректується моделлю ситуації, яка склалася у свідомості експерта в процесі дослідження тексту документа й матеріалів справи.

¹ Див.: Вопросы судебно-автороведческой диагностической экспертизы. — С. 97.

² Див.: Свиридова Л. В. Експериментальне дослідження деяких особливостей українського писемного мовлення, обумовлених статевим диморфізмом / Л. В. Свиридова // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць. — Х. : Право, 2008. — Вип. 8. — С. 196–203.

³ Див.: Свиридова Л. В. Про структуру та основні положення методики судово-авторознавчої класифікаційної експертизи. — С. 185–191.

При обґрунтуванні висновку щодо статевої належності автора сукупність установлених діагностичних ознак має відповідати таким вимогам: ці ознаки повинні характеризуватися відносною незалежністю, специфічністю та стійкістю; кількісна характеристика названої сукупності повинна бути у взаємозалежності з характеристикою якісною – специфічністю, діагностичною інформативністю ознак. Специфічність окремих діагностичних ознак писемного мовлення у разі встановлення статі автора тексту документа зумовлена передусім тим, наскільки яскраво виявляються в них, по-перше, особливості стереотипів фемінності й маскуліності (притаманні, відповідно, жінкам і чоловікам), згідно з якими від жінок очікується коректніша, орієнтована на загальноприйняті соціальні норми, а від чоловіків – менш коректна соціальна й мовленнєва поведінка; по-друге, особливості спеціалізації нервової системи жінок і чоловіків: у жінок вона більшою мірою задіяна на мовні функції, передавання емоцій, у чоловіків – на просторово-часовий аналіз подій¹.

Специфічність діагностичних ознак оцінюється разом з їх стійкістю. При встановленні статі автора тексту документа лексична сторона тексту є найбільш інформативною. Практика показує, що сукупність, яка не включає лексичні ознаки, як правило, недостатня для обґрунтування категоричного висновку.

При встановленні таких класифікаційних властивостей, як рідна мова, місце формування мовних навичок автора тексту документа, ступінь стійкості конкретних ознак прямо залежить від того, як широко виявляються ці ознаки в помилках при виконанні елементів і структур на різних мовних рівнях. Чим більше рівнів, підрівнів, різнотипних елементів і структур охоплено зазначеними помилками, тим більш стійкі відповідні конкретні ознаки й тим більше ця обставина свідчить про те, що мова (діалект, говірка), під впливом якої виникли ці помилки, є рідною для автора².

Важливе значення має кількісне оцінювання встановленої сукупності діагностичних ознак. Так, якщо в тексті анонімного листа виявлено елементи експресивно-забарвленої лексики, експресивного синтаксису, це ще не дає підстав для висновку про те, що автором тексту є жінка. Слід мати на увазі стан підвищеного емоційного ставлення автора до описуваних об'єктів, адресата, нерідко характерне для виконання анонімних листів, з чим пов'язано використання в них зазначених структур. Особливого значення тут набуває правильне експертне оцінювання специфічності діагностичних ознак, що виявилися в цих структурах, здійснюване з урахуванням усіх чинників досліджуваної комунікативної ситуації шляхом орієнтації на еталонні моделі. Саме від ступеня специфічності встановлених конкретних

¹ Див.: Вул С. М. Теоретические предпосылки диагностирования половой принадлежности автора документа / С. М. Вул, А. П. Мартынюк // Современное состояние и перспективы развития традиционных видов криминалистической экспертизы : сб. науч. тр. — М. : ВНИИСЭ, 1987. — С. 105–111.

² Див.: Вопросы судебно-автороведческой диагностической экспертизы. — С. 110.

ознак писемного мовлення залежить обсяг їх сукупності, достатньої для обґрунтування висновку.

Тут доцільно зупинитися на питанні щодо використання в експертній практиці методики статистичного дослідження особливостей мовної поведінки чоловіків і жінок та оцінювання його результатів. Застосування кожного конкретного статистичного методу є обмеженим, що значною мірою стосується й названої методики, яка має конкретний характер, сфера її використання в експертній практиці також вельми обмежена: вона застосовується тільки в дослідженні текстів побутового стилю мовлення, у яких йдеться про нейтральні ситуації письмового спілкування (тексти-описи, тексти-міркування). Цю статистичну методику рекомендується використовувати після аналітичного й порівняльного досліджень тексту документа, проведеного на якісному рівні, у процесі якого не вдалося дійти обґрунтованого висновку щодо статевої належності автора тексту документа, проте одержано підстави для висунення відповідної експертної версії та встановлено необхідні дані низки інших класифікаційних властивостей автора. Коли визначено, що автором документа є особа з середньою освітою, рідною (або/і основною розмовною) для якої є українська мова, і, за припущенням експерта, віком від 17 до 25–30 років, з метою перевірки версії, наприклад, про те, що автором тексту є жінка, експерт шляхом підрахування співвідношень кількостей певних мовних елементів (іменників, прикметників тощо) до загальної кількості слів тексту визначає числові значення встановлених у тексті діагностичних ознак і зіставляє їх значення з відповідними еталонними даними, характерними для випадків дослідження аналогічних текстів, авторам яких притаманні названі характеристики. Якщо шляхом такого зіставлення встановлено кореляцію більшої частини діагностичних ознак, це може слугувати важливим аргументом на користь підтвердження версії експерта. Результати аналізу повинні розглядатися в рамках оцінювання всіх визначених на якісному рівні ознак, що несуть інформацію стосовно статевої належності автора тексту, з ретельним урахуванням усіх чинників досліджуваної ситуації письмового спілкування.

Експерту треба мати на увазі, що нерідкими є випадки, коли ті чи інші явища, виявлені в мовленні чоловіків і жінок, пов'язані з особливостями їх психічного складу, характеру, професії, ролі в соціумі, а не тільки з відмінностями в статі¹. Так, суворе альтернативне вирішення питання щодо статевої належності автора тексту документа іноді може бути вкрай ускладненим у зв'язку з деякими специфічними проблемами, що виникають при цьому. З одного боку, такі явища, як, наприклад, гермафродитизм (наявність в організмі ознак чоловічої й жіночої статі), особливості сексуальної орієнтації, штучна зміна статі, а з другого боку, вплив соціальних, часових

¹ Див.: Земская Е. А. Особенности мужской и женской речи / Е. А. Земская, М. А. Китайгородская, Н. Н. Розанова // Русский язык в его функционировании / под ред. Е. А. Земской, Д. Н. Шмелева. — М. : [б. и.], 1993. — С. 90–136.

чинників, характеру діяльності тощо – все це необхідно враховувати¹. Саме з цим (поряд з відсутністю відповідних методик) найчастіше пов'язана відмова експертів від вирішення завдання щодо встановлення статі автора тексту документа.

Вважаємо, що наведені в статті дані, сприятимуть розширенню можливостей судово-авторознавчої класифікаційної діагностики.

ЕКСПЕРТНА ПРАКТИКА: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРШЕННЯ ЗАВДАНЬ ПОЧЕРКОЗНАВЧИХ І ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Т. В. Сохранич, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ

В. Г. Абросимова, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ

О. М. Смоліна, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ

Н. Г. Бочарова, науковий співробітник Донецького НДІСЕ

Л. Г. Сухорукова, науковий співробітник Донецького НДІСЕ

ДЕЯКІ АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПІДГОТУВАННЯ ПОРІВНЯЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ПОЧЕРКОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Розглянуто деякі актуальні питання, пов'язані з підготовленням порівняльних матеріалів для проведення почеркознавчої експертизи. На прикладах з експертної практики показано значення порівняльного матеріалу для вирішення ідентифікаційних завдань.

Рассмотрены некоторые актуальные вопросы, связанные с подготовкой сравнительных материалов для проведения почерковедческой экспертизы. На примерах из экспертной практики показано значение сравнительного материала для решения идентификационных задач.

¹ Див.: Кузниченко Л. Проблемы теории и практики судебно-автороведческой классификационной экспертизы / Л. Кузниченко // Jurisprudence. Teismo ekspertizės: teorija ir praktika. Mokslo darbai. — Vilnius : [Baltijos kopija], 2005. — Т. 66 (58). — Р. 34–39; Кузниченко Л. В. Судово-авторознавча класифікаційна експертиза: сучасний стан та перспективи розвитку / Л. В. Кузниченко // Вісн. Акад. правов. наук України. — Х., 2004. — № 1. — С. 215–222.